

Základy ochrany lesa

ekologie a etologie hmyzu

Otakar Holuša

Mendelova Univerzita, Lesnická a dřevařská fakulta Brno

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a Státním rozpočtem ČR InoBio –
CZ.1.07/2.2.00/28.0018

Etologie

Etologie – studium chování hmyzu – nauka o biologických základech chování živočichů a člověka

- **objasňuje:**

- **bezprostřední příčiny chování** (vnější podněty, vnitřní fyziologické mechanismy a stavy)
- **biologickou funkci chování tj. bezprostřední účinky a konečné důsledky** („k čemu chování slouží“, jeho adaptivní význam a význam pro přežití)
- **vývoj chování během života jedince** (ontogenesi a genetickou podstatu)
- **vznik chování a jeho modifikace během evoluce** (fylogenese jednotlivých znaků, mutace, selekce, hledání homologie)

Evropská etologická škola – Niko Tinbergen, Konrad Lorenz a Karl von Frisch (Nobelova cena r. 1973) – formulovali teoretické základy nauky o chování

Etologie

Co je chování? ... to co živočich dělá

Fylogenese chování

- **„fosilizované chování“** – svědectví o projevech chování ve formě zkamenělin, př.: *fosilizované kolonie stromových mravenců r. Atta i s larvami z oligocénu – specializace kast mravenců cca 60 mil. let zpět*
  - **Princip homologie** – podobnost v chování 2 a více druhů je vysvětlena společným předkem
  - **Princip evoluční konvergence** – vznik podobných znaků nebo prvků chování u nepříbuzných druhů
  - **Adaptivní radiace** – evoluční jev, kdy populace začne okupovat novou ekologickou nik; vede ke speciaci tj. vznik nových druhů
- *Otázka „Co bylo dřív, morfologie nebo chování?“*
  - *...přechod do nové niky nebo nové adaptivní zóny je téměř bez výjimky zahájen změnou chování. Ostatní adaptace nové nise, zejména strukturální, jsou získány druhotně“*

Etologie

Hlavní druhy adaptivního chování ve fylogenesi

1. **stereotypní a vrozené chování** — podnět vyvolá reakci
2. **učení** — modifikace na základě předchozí zkušenosti

1. stereotypní (vrozené) chování

- **taxe a kineze**
- **reflexy**
- **instinkty**

- Vrozené řetězce reakcí vyvolané kombinací smyslové stimulace a vnitřního prostředí
- Spouštěno **klíčovým podnětem**

• Schopnost orientovat se k určitému podnětu (pozitivní - negativní)

• Usměrněné pohyby ke zdroji

• **Vrozené motorické reakce**, podmíněné vrozenými nervovými mechanismy

- tonické - pomalé
- Fázické - rychlé

- **typ chování** - menotaxe (stejný úhel k podnětu), tropotaxe...

Kineze - neusměrněné pohyby, při nichž je rychlost pohybu závislá na intenzitě stimulace

Etologie

Hlavní druhy adaptivního chování ve fylogenesi

2. učení

- Změna chování na základě předchozí zkušenosti
- Předpoklad – **paměť**
  - Typy:
    - **Vtiskování** (imprinting)
    - **Uvykání** – opak.podněť potlačuje odpověď
    - **Klasické podmiňování** – spojení mezi neutrálními a posilujícími podněty
    - **(Instrumentální podmiňování)** – u vyšších živočichů
    - **Latentní učení** – zapamatování si lokality, existuje bez zřejmého posilování

- *Včely* • **Paměť** u hmyzu

- **Krátkodobá** – biochemickými změnami
- **Dlouhodobá** – změny v nervové soustavě
- **Časová paměť** – schopnost kompenzovat uběhlý čas – změny úhlu dopadu slunečních paprsků u tzv. celestiální orientaci – včely atd. mladí jarní mravenci nedovedou, letní ano

Hormonální regulace chování

- Hormony** – látka vylučována **v malých množstvích**, vylučovány **žlázami s vnitřní sekrecí** (endokrinní), roznášena oběh.systémem, vyvolává **fyziologické, vývojové či behaviorální změny** v tkáni či orgánu
- ovlivňují biologický rytmus chování, i jednorázové chování
- 1. Hormony vlastní** - produkt žláz s vnitřní sekrecí do hemolymfy (corpora allata, protorakální žlázy)
    - uvolněny do hemolymfy
    - ovlivňují receptory cílových orgánů
    - poločas rozpadu na hodiny
  - 2. Neurohormony** – produkt neurosekrečních buněk (corpora cardiaca)
    - vylučovány neurohemálními orgány
    - poločas rozpadu na minuty
  - 3. Přenašeče (neurotransmitery)** – synaptický přenos nervových vzruchů mezi neurony
    - poločas rozpadu na zlomky sekund

Hormonální regulace chování

I. Hormonální spouštěče chování – působí přímo na nervovou soustavu, v níž indikuje projev předprogramovaného chování

II. Hormonální přepínače – navozují stav nebo připravenost k určitému chování, že fyziologicky podmiňují realizaci nového chování, které se rozběhne na základě přísl.smyslového podnětu nebo změně vnějších podmínek

Změna chování samice po oplození (ztráta pářicí aktivity), migrační a

Vnější faktory ovlivňující hormonálně podmíněné chování

Vliv cirkadiánní periody – změna světelného režimu, vnitřní cirkadiánní hodiny

- **čas svlékání** – vymezen na časové okno
- **volací chování** – okno, samec reaguje jen v určitou dobu
- **kladení vajíček nebo larev**

Teplota – u hmyzu, které nevyužívají světlo

Vliv sezónních změn – délka světelného dne (fotoperioda), nepříznivá období:

- *v čase*: **diapauza** – celý jedinec (estivace, hibernace), nebo jen rozmnožovací orgány
- *v prostoru*: **migrace**

Přizpůsobování v prostoru

I. Pohyb

- po zemi

II. Orientace

- - hledání potravy, hostitele, kořisti, sexuálního partnera

III. Disperze

- - prostorové přizpůsobení
- - většinou stěhování

Mechanismy disperze

- - od gradientu faktorů
- - aktivní nebo pasivní
- **Forese** – přenosy
- **Migrace**

- **apetivní** (t
- **Migrační**

populace

Poz.: **Stěho**

předpo

do biotopu

Příčiny migrace

- **Environmentální** – změna fotoperiody signalizující nepříznivé období
- **Fyziologické** – změna hormonů
Př. : saranče stěhovavá – soliterní fáze – gregarijní fáze – produkce maturačního feromonu starších nymf synchronizuje vývoj mladších nymf – vznik rojů 10 miliard jedinců, biomasa 15.000 tun

• Migrace důvody

- A. únik z jednoho prostředí do druhého
- B. kolonizaci nového prostředí

Přizpůsobování v prostoru

I. Termoregulace

- **Hmyz – poikolotermní**, ale schopné regulace teploty těla
  - Jak:
    - A. **Fyziologicky** – svalová činnost
    - B. **Behaviorálně** – termoregulační chování, zaujetí určité polohy těla tzv. **slunění** (vážky – poloha obelisku, motýli, ploštice atd.)
      - **Ochlazení** – stín nebo paralelně k paprskům

Fyziologická termoregulace – **výroba tepla**

- **ochlupení** – čmeláci už při teplotě 3stC
- **Nahřívání svalů** – třes před letem
- **Selektivní teplota v hrudi** – výměník tepla pomocí hemolymfy
- **Chlazení**
  - – vyhnutí se vysokým teplotám
  - - postoje těla, pouštní druhy – dlouhé nohy vysoko na nohách, pigmentace
  - Aktivní ventilace – hnízda sociálního hmyzu (popř. odpařování vody z okrajů plástvů)

Komunikace

Komunikace

- předávání informace zakódované do signálů, jež vyvolávají odpověď (změnu chování jiného jedince)
  - A. **Vnitrodruhová** – při sexuálních interakcích, při hledání potravy, obrana

I. Chemická

Produkce – exokrinní žlázy na různých částech těla, shluky sekretorických buněk vylučující své produkty na venek nebo do střeva

- často spojení s útvary – kartáčky, chloupky, aplikátory, odpařovací plošky

Percepce – chemoreceptory, čichové – chuťové (rozpuštěné ve vodě)
- základem je senzila (tykadla, ústní ústrojí, kladélko, cerky, chodidla..)

Optimální vlastnosti látky – 5-20 atomů C v molekule a atomovou hmotnost 80 a 300 – střední těkavost, přijatelná energetická cena při biosyntéze, možnost používání různých látek

instinkty včelí dělnice)

Komunikace

Funkce chemické komunikace

1. Sexuální stimulace

2. Shlukování a shromažďování

- z různého důvodu shromáždění (žír, páření, zimování)
- **A. agregační feromony** – rektální žlázy – v trusu (nemusejí být druhově specifické)
  - Agregace - jsou dočasné
    - Př.: páření – kůrovci
- **B. Stopovací feromony** – u nespolečenského druhů – sledování stopy
- **C. Poplašné feromony** – k rozprchnutí, hrozící nebezpečí –
  - Př.: u hymenopter, termitů, ploštic
- **D. Značkovací feromony** – k regulaci populační hustoty, někdy jako teritoriální, ovipoziční
  - Př.: značkování vrtule třešňové – nakladení vajíčka
- **E. Identifikační feromony** – jako tzv. povrchové feromony, druhová nebo klanová identifikace, tzv. komunální nebo domovská vůně
  - mrtvolné feromon, př.: mravenci či včely, identifikace mrtvého jedince – odnos na smetiště

Komunikace

Informační obsah feromonů

- **feromonová vlečka** – aktivní prostor feromonu, kde nadprahová koncentrace vyvolá reakci
- komunikace má svou „**větnou stavbu**“ – fyziologický stav příjemce, koncentrace, poměr jiných látek, doba
- **Feromony z různých žláz** – desítky látek (různé látky různé reakce), počet kombinací je nekonečný
- ***Př.: mateří feromon včelí matky – fce:***
  - 1. Inhibuje vývoj vaječníků dělnic
  - 2. Brání budování matečnicků
  - 3. Funguje jako svatební atraktant působící soudržnost roje
  - 4. Při svatebním letu jako atraktant trubců

Efektivní komunikační systém

1. Kvalitativní nebo kvantitativní specifita
2. Rychlé šíření informace
3. Účinnost na značné vzdálenosti
4. Směrovou charakteristiku přenosu
5. Široký informační obsah
6. Perzistenci nebo neprodlený začátek

Komunikace

Vnímání světla

Zrakové receptory

1. složené oči – ommatidia (**apoziční** – denní vidění, **superpoziční** – noční)
2. Jednoduchá očka – nízké světelné intezity

Výhody složených očí

- 1. **Velké panoramatické pole**
- 2. **Velké binokulární pole**
- 3. **Informace o vlastním pohybu** – letový rychloměr, př.: larvy vážek využívají fixní polohu očí k odhadu vzdálenosti kořisti
- 4. **Navigace** – slunce
- 5. **Využívá informační parsimonii** (úspornost) – organismus nepřijímá více informací, než je třeba k plnění urč. úkolu, eliminuje nežádoucí informace
- 5. **Vnímá polarizované světlo** (navigace, hledání vodních ploch apod.)
- ideální pro globální vnímání okolí, lokální analýzu musí hmyz provést z blízka

Komunikace

Funkce zraku při komunikaci

1. Teritoriální chování

1. Samci vymezují teritoria, hájí je, samice navštěvují později, pak páření
př.: vážky

2. Výstraha - aposematické chování (varovné chování)

- a. *Motýli* – hejno se zvedne naráz
- b. *vosíci* – výhružný postoj
- c. *motýli* – křídla

3. Pohlavní optické signály

- často kombinace s chemickými
- při rojení – každý roj má svou značku, který udržuje soudržnost roje
- svatební krmení

Komunikace

Mechanická komunikace

založen na schopnosti vnímat mechanické deformace svého těla – tj.

mechanorecepce

1. smysl pro tíži a tlak

- receptory statocysty nebo proprioreceptory registrující vzájemný posun tělních článků – poloha v prostoru

2. smysl pro pohyb za letu

- receptory na halterách nebo plošky na krku nebo hlavě – stabilizace těla za letu

4. hmat

- vláskovité senzily – kontakt s pevným povrchem

5. smysl pro vibraci podkladu

- receptory v subgenuálních (podkolenní) orgánech, v chordotonálních sensilách nohou, na chodidlech – chvění podkladu

6. sluchem

- chvění vzduchu nebo vody – Johnstonův orgán, tympanální orgány- vnímání varovných, komunikačních, fonotaktických signálů

Komunikace

Mechanokomunikace

mechanoreceptory - mechanické senzily

- a. trichoidní (vláskovitá) mechanosenzila
- b. kampaniformní (zvonečkovitá) mechanozenzila
- c. skolopidium (více skolopedií – chordotonální orgány)

Hmatová a sematotektonická komunikace

a. hmat

- podružná role, někdy **u epigamních projevů**, agresivní střety (kontakt tykadly), kombinace s chemickými podněty

b. sematotektonická komunikace

- chování nebo fyziologické změny trvalými signály jako výsledek činnosti např. **budování hnízda společenským hmyzem** (termity, mravenci) - více generací buduje, plány jsou vrozené instinkty – uplatnění hmatu event. čichu

Komunikace

Akustická komunikace

– *Orthoptera, Homoptera, Lepidoptera, Coleoptera a Diptera*

Zvukotvorba

- využití **tření** (systém smyčec + struna) – **stridulace**
- často **jako vedlejší produkt při letu** – komunikační fce *př. komáři*

1. vedlejší produkt jiné činnosti

- letu, žíru, líhnutí – larvy sledují okolní larvy – rozmístění, samci komárů jsou lákání bzukotem samic, šum křídel roje

2. bubnování do podkladu

- hlavou u termitů (poplach), červotoči (pohlavní signály), zadečkem – pošvatky

3. stridulace

- epigamní signály

4. vibrace membrány

- zvukotvorné bubínky (tymbal) – *ploštice, cikády a motýli, panenská včelí matka vibruje hrudními sklerity tzv. tůtání*

5. rozechvívání vzduchového sloupce

- typické pro obratlovce, *př. u lišajů – epipharynx a farynx, švábi tzv. syčí vypouštěním vzduchu (výstražné a sexuální signály)*

Komunikace

Akustická komunikace

Příjem zvuku

- **sluchové receptory** – základ chordotonální senzily
  - na různých částech těla:
    - a. **subgemální orgán** – v holeních končetin, receptory obsahují poměrně málo skolopidií, velmi citlivé na vibrace podkladu
    - b. **Tympanální orgány** – pod bubnovitou membránou, kde reagují na zvukové vibrace, na hrudi (některé ploštice), zadečku (saranče, cikády a někteří noční motýli) anebo holeních předního páru nohou (cvrčci, kobylky)
    - c. **Johnstonův orgán** – funguje jako receptor polohy těla, poskytující informace o pozici a orientaci tykadel (př.: u komárů a pakomárů reaguje na frekvence vzduchem přenášených zvuků - vnímá rezonující vibrace chloupků na tykadlech (kratší chloupky na konci tykadel reagují na vyšší frekvence než delší chloupky u kořenů tykadel)

Komunikace

Funkce hmyzího zpěvu

- **vnitrodruhová komunikace** – časová struktura (časový vzorec, opakování prvků)
- **mezidruhová komunikace** – velká intenzita, nepřítomnost časového vzorování – většinou **výstraha** nebo **poplach**

1. kongregace

- pozitivní fonotaxe – sborový zpěv cikád nebo cvrčků, soudržnost roje u sarančí

2. epigamní signály – nejčastější zvukové projevy

- k lákání partnera, k zahánění rivala, námluvy, po kopulaci udržení páru

3. výstraha, vzrušení, agrese

- varovné vrzavé zvuky např. *kodulky před použití žihadla, přástevníci varují před nepoživatelností, protestní zvuky u chrobáků, poplašné bubnování u termitů, švábi syčí*

4. rivalitní zpěv

- řešení teritoriálních problémů př. *cvrčci* – „*cvrččí zápasy*“

5. detekce kořisti

- vibrace vodní hladiny – vodoměrky a bruslařky, únikové manévry před netopýry

Komunikace

Zvuky sociálního hmyzu

- **integrita eusociálního hmyzu**
  - **poplašné** u termitů, mravenců
  - vosy a sršně – zvuku skrz papírové plástve – př. hladové **larvy tření kusadel o buňky**
  - **bzučivý zvuk** k rojení včel
- taktilní a zvukové signály u **tzv. tanečků včel** – létavky označují cestu k potravě
- **nejdůležitější parametr** – středová úsečka mezi očky osmičky
- **vibrace zadečku** – kmitočet 250Hz – zakódována vzdálenost zdroje

